



A Váradi Biblia története

A Váradi Biblia története

Írta: Kurta József

Lektorálta: Dr. Sipos Gábor



Kiadja a
Királyhágómelléki Református Egyházkerület
2002

Bibliás vitézkedés

A Királyhágómelléki Református Egyházkerületünk közgyűlése két éve határozta el az öreg Váradi Biblia hasonmás-kiadásának a megjelentetését. Minden, ami az 1660–1661. évi első nyomtatással vagy az idei közkinccsé tétellel kapcsolatos, az elsősorban a magyarok között vitézkedő Anyaszentegyház foglalatosságai közé tartozik. Jézus Krisztus mennybemeneteléhez fűzött széljegyzetes magyarázatában ez a Biblia minket is szó szerint buzdít arra, hogy Urunk visszajöveteléig nem nézhetjük tétlenül az eget, hanem vitézkedniünk kell. Ilyen cselekedet ennek a veretes bibliának a kibocsátása, a terjesztése és évszázadokra menő nemzeti megbecsülése.

A nagymérvű vállalkozásoknak nemcsak a születése, hanem a megisméltése is áldozathozattal párosul, és így Istené legyen a hála azért, hogy kötelességünket tehetjük. Megilletődve köszönjük a Váradi Biblia újfent való felmutatásának az alkalmát, továbbá a lelki értelemben is vett nagy családi könyv haszonnal való forgatását. Méltó azért a fogadásához, hogy népszerűsítő tanulmányt adjunk közre a mi Váradi Bibliánk történetéről, ezzel is közelebb hozván az örökségünk szerzőit és a hősi időket. „Lelkesítő az az ügyszeretet és szakértelem, amellyel ez a munka elkészült” – írta Tőkés László püspök, amikor eljuttattam hozzá Kurta József lelkipásztor írását.

Tekintettel arra, hogy én is közreműködtem a hasonmás-kiadás előkészítésében, itt ragadom meg az alkalmat annak a közlésére, hogy a Balassi Kiadó a Nagyvárad-Réti és a Nagyvárad-Újvárosi Református Egyházközségek tulajdonában lévő eredeti bibliákat használta fel a facsimile-kiadás előállításához. Ugyanitt mondom el, hogy az elgondolás és az elvi kivitelezés első bajnoka maga Tőkés László volt. Hozzá hasonlóan illesse köszönet Orbán Viktort és miniszterelnöki tanácsadóját, Balog Zoltán lelkipásztort.

Végül meg szeretném jegyezni, hogy hollandiai hittestvéreinknek a Váradi Bibliához teljesen hasonló, Staten Bijbel elnevezésű bibliájuk az elmúlt évszázadban többször is napvilágot látott, nem utolsósorban a margaliaknak köszönhetően. A holland Staten Bijbel az 1619-es dordrehti zsinat határozata nyomán készült el, és széljegyzetei példaképpül szolgáltak a mi Váradi Bibliánk széljegyzeteinek. Alapos összehasonlításuk egy külön dolgot érdemel. Mindkettő mellett ott áll a szöveg értelmezésének próbája, úgy mint az olyan kulcsfogalmaknak is, mint a vitézkedésnek a gyakorlati magyarázata.

Hasonmás biblia-kiadásaink tékájában végre kiegészült a sor az öreg Váradi Bibliával, amelyet olyan érzéssel teszünk az úrasztali kegyszereink közé, vagy úgy helyezünk a szószékre, mint ahogyan a napkeleti bölcsek hozták az ajándékaikat. Betlehemtől Nagyváradig idők fölött ível át a felismerés, hogy az ÉLET Könyve tanít meg minket hallgatni és szólni, imádkozni és dolgozni, vagyis vitézkedni az Anyaszentegyházban.

Dr. Hermán M. János

A Szentírás jelentősége a 16. századig

A középkorban az egyház, az állam, és a tudományok nyelve a latin volt. Az egyház sakramentális jellegénél fogva csak annyi bibliaismeretet engedett meg a híveknek, amennyit hatalmának megtartása szempontjából biztonságosnak ítélt, és azt is csak előszóban adta át, gyakorta vegyítve a maga tetszése szerint a tradíció elemeivel. A köznép számára a hit gyakorlását hosszú időn keresztül a sakramentumokkal való élés jelentette, amit az egyház ügyesen használt fel hatalmának biztosítására.¹ Gönci György debreceni lelkipásztor így írt a hívek 15. század előtti helyzetéről: *„mind az által az Istennek üdvözítő ismeretében és az üdvösségnek tudományának értelmében fundáltatva nem voltak a Római Pápának sok tévelygő és istentelen tudományukért és birodalmukért, kik az embereknek lelkükön uralkodtak mind a körül való országokban, s mind a miénkben.”*²

A későközépkor végén a hivatalos egyházzal szembeforduló eretnekmozgalmak és az egyéni vallásos élmény fontosságát valló misztikus csoportosulások a kegyes olvasmányokra, a Biblia közvetítő nélküli tanulmányozására helyezték a hangsúlyt. A többségükben írástudatlan, egyszerű emberek körében azonban csak az anyanyelvű szövegek felolvasása számíthatott sikerre. Az anyanyelven írott kegyes olvasmányok, bibliafordítások egyre nagyobb szükségletté váltak a társadalom körében. Az eretnekeknek nyilvánított előreformátorok munkája nyomán végül megszülettek az anyanyelvű Szentírás első példányai, és elterjedt a nép számára is érthető tanítás szokása. A hivatalos egyház részéről a kolduló rendek felismerve a kialakult helyzet lehetőségeit, szintén az anyanyelvű tanítást részesítették előnyben, éppen az eretnek tanok és iratok ellensúlyozására.³ Innen már csak egy lépés volt a reformáció, amelynek tanai között a Szentíráshoz való ragaszkodás az elsők között szerepelt.

A magyar reformált egyház zsinati végzései és a Szentírás

A reformáció eszméinek meggyökerezésével az anyanyelvű istentisztelet és írásmagyarázat állandó lett a protestáns felekezetek életében, ennek pedig elengedhetetlen eszköze volt a magyar nyelvű Szentírás. A reformáció első zsinatai már kötelezővé tették, hogy minden lelkésznek Bibliája és írásmagyarázó könyvei legyenek. Az 1555-ös második erdődi zsinat első cikke a lelkipásztori tisztjére nézve így ír: *„A Szentírást pedig forgassák kezükben éjjel-nappal, amint Pál meghagyta, és annak szövegével, Isten kegyelme mellett, mennyire csak lehet, barátkozzanak meg, s legyenek a tanulásban és tanításban szorgalmatosak és a teljes Szentírás mindkét részét, a törvényt és az evangéliumot tanulják meg jól.”* A Tarczal-tordai hitvallás (1562–1563) huszonhetedik artikulusa szerint *„az Evangélium [...] egyetlenegy rend szerint való eszköz, mellyel az Úr az embereknek üdvözítésében él, melyre nézve Életnek és megbékélés beszédének hivatattik [...].* Három évvel később a gönci zsinat megállapítja, hogy *„minthogy pedig vallásunknak tudománya a próféták és apostolok írásába van belefoglalva, amelyekhez kötve vagyunk: Eféz. 2. 2Pét 5. igyekezzenek a lelkipásztorok, hogy legyen Bibliájuk és semmit se forgassanak úgy kezeikben, és ne olvassanak, mint a Szentírást.”* Rá egy évre a debreceni zsinat negyvenkettedik cikke a lelkipásztorok fegyvereiről így ír: *„a lelkipásztorok mennyei fegyverekkel legyenek felszerelve: szent Bibliával és megpróbált tudósok magyarázataival [...]. Mert a próféták, apostolok és lelkészek köteleztetnek, hogy Bibliájuk legyen és vizsgálják az írásokat 5Móz. 12, 17. János 5. de mi módon fogják vizsgálni, ha nem lesz Bibliájuk? A tudósabbak latin és magyar, a tudatlanabbak magyar Bibliát vegyenek maguknak.”*

Az 1587-ben tartott csepregi zsinat tizedik kánonja előírja, hogy *„a Szentírásból naponként olvassanak egy vagy két részt; tanulják meg azt, kiváltképpen Pál leveleit.”* Hasonlóképpen az 1595-ös felső-magyarországi cikkek is megkövetelik a lelkésztől a Bibliában való jártasságot, intvén őket, hogy *„emlékezzenek meg a lelkipásztorok, hogy ők nem tunya henyélésre, sem nem külső gazdálkodásra, hanem az Úr gabonájába hivatattak, amelyben olvasással, tanulóssal és tanítással kell foglalkozniuk. Különben a nem tanulók és hanyagok és a Szentírásban jobban-jobban elő nem haladók, mint haszontalan béres szolgák fognak elűzetni.”⁴*

Az 1629. június 17-én tartott nagyváradai zsinat hasonlóan szigorú előírása szerint „*a lelkésznek ha subája van, de Bibliája nincs: ezt kell venni amannak az árán, ha se Bibliája, se subája, hivatalától meg kell fosztani.*”⁵ Ugyanebben az évben az esperesi vizitáció megróttá az egyik zempléni lelkészt, hogy könyvtárát nem gondozza, főként írásmagyarázó könyvei nincsenek, s talán tízéves por fedi a könyveket.⁶ A nagyenyedi egyházmegye előjárósága 1650-ben kötelezte a csekelaki lelkészt, hogy a parciális zsinatig szerezzen Bibliát, másképpen nem kap eklézsiát.⁷

A felsorolt zsinati végzések mutatják, hogy a református egyház tanítása egyetlen mércének a Szentírás igéjét tartotta és tartja, és ennek elengedhetetlen eszköze a minden nap olvasott Szentírás. A lelkész sok esetben a 17. században is a Biblia eredeti vagy latin szövegét használta, és a szószerűen *ex tempore* fordította magyarra a textust. Erre utal a debreceni zsinat határozatainak idézett negyvenkettedik cikke is, amely kifejezetten magyar nyelvű Szentírás beszerzésére kötelezi a lelkészeket.

De ezek a példák azt is bizonyítják, hogy akkoriban a könyvbeszerzés sok esetben komoly nehézséget jelentett. A reformáció első évtizedeiben megjelent bibliafordítások nem tartalmazták az egész Szentírás szövegét, csak bizonyos részeket abból, és az alacsony példányszámban megjelenő részfordítások nem bizonyultak elegendőnek, hogy minden lelkész számára elérhető legyenek.

Magyar Bibliák a 17. század első felében

A teljes magyar Biblia kérdése a 16. század végén a kezdeti részfordítások után megoldódott. Károlyi Gáspár gönci esperes és lelkésztársai munkája nyomán az 1590-ben megjelent az első teljes magyar nyelvű Szentírás, a Vizsolyi Biblia.⁸ A hozzávetőlegesen 700–800 nyomtatott példány hamar elfogyott, ezért a 17. század első felében a fordítást többször újra kiadták. A következő bibliakiadást a felvidéki Bártfán, Klöss Jakab kivitelezésében tervezték 1607-ben, azonban a nyomtatást nem fejezték be.⁹ Rá egy évre jelent meg Hanauban Szenci Molnár Albert gondozásában a Károlyi és társai által fordított Szentírás nyelvtanilag és fordítás szempontjából revideált szövege.¹⁰ Szenci „*mikor Károli Gáspár a Biblia kiadásában fáradozna*

Gönczön, akkor oda való Tanuló volt, sőt a Typográfiába ötet küldözte Károli holmi írásokkal.”¹¹ Ismerve az első kiadás körülményeit, Szenci a folio formátumban megjelent Vizsolyi Biblia után egy kisebb, nagyobb példányszámú bibliakiadást tervezett. Ennek függelékéként nyomtatta a genfi zsoltárokat és a kis katekizmust, hogy egyben olcsóbb és elérhetőbb legyen a hívek számára. Azonban a negyedréti formátumú, ezeröttszáz példányban megjelent Szentírás sem tudta kielégíteni a magyar reformátusok igényeit, ezért 1612-ben Oppenheimben egy következő kiadást rendezett sajtó alá.¹² Ez a kiadás néhány eltéréssel az előbbi beosztását követi, oktáv formátumban. Szencit ugyanazok az érvek vezették, mint az 1608. évben, hogy kisebb, jobban hordozható formában, és olcsóbban kézbe adja Isten ígését.

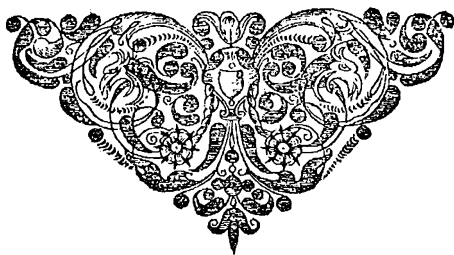
Az Oppenheimben megjelent Szentírás Újszövetsége 1644-ben Lőcsén Brever Lőrinc nyomdájában újabb kiadást ért tizenhatodréti formátumban.¹³

Rá egy évre, 1645-ben az Amsterdamban tanuló magyar peregrinusok kérésére Jan Janson saját költségén kiadta az oppenheimeri Biblia szövege nyomán készült következő teljes református Szentírást. Ez üzleti vállalkozásnak is jó volt, hiszen magyar nyelvterületen ekkor már harminchárom éve nem volt bibliakiadás, és nagy volt a kereslet Isten nyomtatott ígéje iránt. Janson az előszóban tájékoztatja a kegyes olvasót arról, hogy „... ez mostan negyedszer nyomtatott Bibliából a Caroli Gáspár és Molnár Albert elől járó beszédi egyen egynéhány énekekkel együtt, melyeket Molnár Albert ez előtt levő kisdéd formátumú Bibliában kibocsátott volt, ki hagyattanak, hogy a könyvnek se temérdeksége, se pedig ára annyival ne nevedeknék.”¹⁴ Azonban mivel a nyomdász magyarul nem tudott, a szövegbe számos hiba került, amit a jó szándékú, de tapasztalatlan korrektori munka sem tudott kiszűrni. Ennek dacára a Bibliákat 12 forintért árulták, és az 1660-as évek végére teljességgel elfogytak.¹⁵ Az üzlet sikerét az is bizonyítja, hogy Janson 1646-ban a Biblia mellett külön kiadta az Újszövetséget, majd 1650-ben a kátét és a zsoltároskönyvet is.¹⁶

Az anyanyelvű protestáns bibliakiadások a katolikus egyházra is hatással voltak. Musnai László, a magyar bibliafordítások és bibliakiadások méltatója *A magyar Biblia története* című munkájában a 17. században megjelent Bibliák sorát Káldi György jezsuita atya 1626-ban Bécsben megjelent fordításával folytatja.¹⁷ Ez a fordítás a protestáns kiadások népszerűségének ellensúlyozására készült. Mint a katolikus

egyház első teljes magyar nyelvű Szentírása, frissebb nyelvezetű volt, mint a folytonos revideálás mellett is régies szövegű Károlyi féle fordítás, mégis feltételezhető, hogy a katolikusok körében is közkedveltek voltak a protestáns bibliakiadások. Erre a liturgikus gyakorlat is következtetni enged. Illyés István 1693-ban így ír a *Sóltári Énekek* előszavában: „Azokáért, amely énekeket és zsoltárokat tíz esztendeig való plébánosságomban nem kevés fáradsággal összeszerzettem [...] nyomtatásban kiadom: [...] hogy eziránt az eretnokséggel bőves idegen graduálékat és funebrálisokat is, melyek a katolikus oskolamesterek kezében is, látom forognak és templomainkban helyesleg énekeltetnek [...] kezekből a sinodális konstitúciók szerént amennyire lehet, kivessem.”¹⁸ A 18. században is jellemző volt, hogy a katolikus fordítások rovására használták a protestáns Bibliákat. Árva Bethlen Kata önéletírásából tudjuk, hogy férje, a katolikus vallású gr. Haller László a *Váradai Bibliát* olvasgatta.

A református bibliafordítások igazi sikerét viszont nem az egyes esetek példája mutatja valójában, hanem a történelem. A jezsuita ellenpropaganda azért jelentette meg a kiadványai sorában Káldi fordítását, hogy „a magyarok megvetően a Károlinak hamisan fordított Bibliáját,” az általuk egyetlen hivatalos szövegeverzióként elfogadott latin Vulgata szerinti „igaz” fordítást használják.¹⁹ Hogy ez a fordítás nem érte el a kívánt hatást leginkább az a tény bizonyítja, hogy a következő kiadására több mint egy évszázadot kellett várni (Nagyszombat, 1732), míg a Károlyi által fordított, katolikusok által becsmért Szentírás 1661-ben, majd azután is újra és újra megjelent, és azóta is sarokköve a magyar nyelvű bibliakiadásoknak.



Egy nemes elgondolás

I. Rákóczi György, a bibliás fejedelem részéről személyes hitbeli meggyőződés volt az egyházra, azon belül pedig a szószéki tanításra és a lelki életre való gondviselés. Bizonyítják ezt Bibliái is, melyekbe következetesen jegyezte, hogy hol és mikor olvasta éppen el az adott ó- vagy újszövetségi könyvet.

Feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt pártfogója és támogatója volt a magyarországi és erdélyi nyomdáknek, melyek kiadványaival a református egyház lelki és szellemi építését támogatták. A bibliás fejedelem gyakorló lelkészek tanácsára támaszkodva átgondoltan választotta ki azokat a műveket, amelyeknek nyomtatását és megjelenését támogatta. Patrónusi tevékenysége nemcsak folytatása volt a Bethlen által elkezdett késő-humanista udvari kultúrpolitikának, hanem elsősorban a magyar református egyház tanításának és belső rendjének megszilárdítását szorgalmazta.

A fejedelem ilyenfajta támogatásai jelentősen hozzájárultak a református egyház, és azon belül a protestáns ortodoxia megerősödéséhez, abban az időben, amikor a katolikus visszahatás ugyanilyen eszközökhöz folyamodott. A fejedelmi támogatással megjelent könyvek, melyek többségében egyházi kiadványok voltak a protestáns istentisztelet, igehirdetés és lelkiség alakulását jelentősen befolyásolták.²⁰

A fejedelem támogatásával jelenhetett meg az 1648-ban nyomtatott román nyelvű Újszövetség is.²¹ A kötet ajánlása a fejedelemhez szól, a címlap versoján a fejedelmi címer található. A fordítónak adott támogatásról Rákóczi így intézkedik 1644. augusztus 24-én fiához írt levelében: „Az mely oláh pap [egy Sylvester nevű szerzetes] az új testamentumot oláh nyelvre fordította, adasd ötven forintot neki, posztót egy dolmányának valót, de ezt is püspök uram [Geleji Katona István] kezében adasd édesem.”²² A könyv két évig készült, Rákóczi 1646. január 7-én kelt levelében említi a kiadás tervét először, azonban még fél évszázad múlva sem fogytak el a nyomtatott példányok.²³

I. Rákóczi György gondolatának egy késői termése a *Váradai Biblia* is. A fejedelem 1638-ban egy újabb bibliakiadást tervezett. Tolnai István sárospataki lelkészhez 1638. június 30-án intézett levelében így ír: „Az magyar bibliát kegyelmetek mikorra fogja felosztani s mikorra is

*elvégezni, tudósítson róla minél hamarább.*²⁴ Tolnai István a fejedelem sárospataki könyvtárának rendezője és könyvekkel kapcsolatos dolgainak intézője volt. A fejedelem támogatásával megjelent könyveket a Felvidék, Partium, és a hódoltság területein ő osztotta szét a gyülekezetek között, így minden bizonnyal ismerte a viszonyokat, és képviselni tudta a fejedelmi művelődéspolitikai törekvéseit. A fejedelem Tolnait bízta meg, hogy a Biblia revíziójáról gondoskodjék. Bod Péter így ír a fejedelem elgondolásáról: *Megindította ezen dolgot az első Rákóczi György fejedelem, aki mind feleségestől együtt igen Szentírást szerető ember volt. [...] Gondoskodott ez a kegyes fejedelem arról, hogy a zsidó és görög nyelvekhez jól tudó és istenfélő emberek által újabban megvizsgáltassa az egész Bibliát, s ha hol valami hiba volna a fordításban azt meg jobbítatná. Ez iránt 1638-dik esztendőben parancsolatot adott volt is a Tractusok Esperestjeiknek, hogy vizsgálnák meg mi módon lehetne ezt az igyekezetet véghez vinni.*²⁵

Az egyházmegyék espereseinek és tudósabb lelkészeinek közös munkája nyomán kellett volna elkészülnie a javított szövegű Szentírásnak. A Biblia szövegének felosztásáról, illetve az emendálás eredményéről viszont ekkor hallunk utoljára. Valószínű, hogy Tolnai 1642. április 9-én bekövetkezett haláláig nem készült el a hosszadalmas munka. Az esperesek és lelkészek szövegrevízióját, mint munkájuknak eredményét nem említik sehol a korabeli források, azonban feltételezhetjük, hogy a kiosztott munkát elvégezték, és az alapja lehetett a Váradra Biblia szövegének.

Azonban a Biblia megjelenését a fejedelem már nem érte meg. 1648-ban bekövetkezett halála után felesége és fia vitte tovább a kiadás tervét.

Az elgondolástól a kinyomtatásig

A Váradra Biblia szövegének revideálása, és főként a híres széljegyzetek id. Köleséri Sámuel nevéhez fűződnek.²⁶ Köleséri 1654–1657 között Németalföldön és Angliában tanult, majd 1657 őszétől a váradra főiskola tanára lett. Váradon töltött éveire így emlékszik vissza 1666-ban: *„kilencedik esztendejében forog mialatt jó gondviselő Istenem idegen országokból édes hazámba meghozott. [...] Ez idő alatt nem szűntem meg ugyan élő nyelvvél tanítani, s a rám bízott ajándékokát másokkal is*

közölni, mert az engemet szülő, s jól nevelő Patriámban, Váradon két esztendőig a Theológiát és zsidó és görög nyelveket az akkoron ott virágzó scholákban nem kicsiny haszonnal tanítám az ifjúságnak; úgy annyira, hogy sokan azok közül Zsidó és Görög leveleket írnak vala, s a Bibliát azokon a nyelveken alkalmasan értik vala, mint ennek bizonyági az én becsületes állapotomra mint tanítványim, kik ma nagy haszonnal mind az Ekléziában s mind a Politiában szolgálnak.”²⁷ Váradi rektorsága idején kezdik nyomtatni a Bibliát, amelynek előkészítő munkálatairól így ír: „Örömmel említem a Magyar Biblia körül való forgolódásomat is, amellyben az Eredete szerint való nyelveknek segítsége által egynéhány száz Sz. Írásbeli helyeket restituáltam, az utódszori Editioban, melyről jó lelkiismerettel bizonyóságot tehet a Magyar és Erdélyországi Reformata Ecclesiák hasznára született szerény Thypographus Szenczi Ábrahám Uram Váradon.”²⁸

Kölesérinek a héber és görög nyelvekben való jártassága mellett a holland és angol nyelvismerete is segítségére volt a Biblia szövegének korrektúrázásában.

Ez a tanulmány nem tekinti céljának, hogy a szövegkorrekciót és a marginálisok eredetét kutassa, ezért az eredetükre utaló adatok közül csak néhányat említünk meg. Az öreg fejedelem fia, Rákóczi Zsigmond meghozatta az ún. Poliglotta Bibliát, hogy a szövegjavítók előtt álljon például.²⁹ A Poliglott Biblia megnevezés több lehetséges kiadást is takarhat. Az egyik leghíresebb, Poliglott Biblia néven nyilvántartott kiadás a Biblia Regia, vagy Antwerpeni Poliglotta (1569–1572), amelyet II. Fülöp spanyol király parancsára Benedictus Arias Montanus szerkesztett, és Antwerpenben Christopher Plantin nyomtatott ki. Egy másik lehetőség az 1657-ben, hatkötetnyi terjedelemben és kilenc nyelven megjelent Londoni Poliglotta, vagy Waltho-nian Biblia, amit Brian Walthon szerkesztett. A Rákóczi család sárospataki könyvtárának 17. századi jegyzékei nem tartalmazzák a fent említett kiadásokat. Azonban a könyvtár egyéb források alapján azonosított könyvei között szerepel egy hétnyelvű, kilenckötetes, párizsi kiadású Biblia, amelyet a feltételezések szerint a fejedelem fia hozatott meg, és amely az új magyar kiadást segítette elő.³⁰

Hasonló feltételezésre ad okot egy, a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárába került többnyelvű Biblia is. Ezt a Bibliát Szenci Kertész Ábrahám adományozta a kollégium könyvtárának 1660 és 1662 ősze között, mindenképpen a Váradi Biblia elkészülte után.

Feltételezhetően ez a Montanus féle kiadás is a szövegrevízió eszköze volt.³¹

A Váradon folyt előkészítő munkálatoknak minden bizonnyal a váradai főiskola tanárai is részesei voltak, hiszen ebben az időben Várad főiskolája a hasonló intézmények között irányadó szerepet vitt. Tanárai között találjuk akkoriban Pécsvárdai Pétert (1631), Debreceni Istvánt (1653), Nagyari Benedeket, Kovásznai Pétert (1660), Szilágyi B. Istvánt (1645), Tofeus Mihály későbbi püspököt.³² A biztos korrektori munka hiánya a legigényesebben kivitelezett könyv értékét is lerontja. A jelesebb nyomdák a kéziratok lektorálását és a korrektúra olvasását magas fizetés ellenében gyakran neves professzorokra bízta. Kolozsvárott Misztótfalusi Kis Miklósnak ezzel sok baja adódott, azonban Szenci Ábrahám minden bizonnyal elejét vette ezeknek a problémáknak, és a korrektorok szerepét ezekre a tudós emberekre bízhatta. Mivel a Szentírás teljes szövegének átnézése, és a hozzá való margójegyzetek elkészítése egy ember erejét meghaladta volna, nem kizárt, hogy ezeknek a jeles embereknek a közös munkáját dicséri a Váradai Biblia.

Az előkészített szöveg a Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdában került prés alá. Szenci Ábrahám Németalföldről való hazatérése után 1640 táján kezdi meg működését Váradon. A nyomda felállításához hozzájárult id. Bethlen István, aki Szalárdi János krónikája szerint *„a váradai nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott vala.”*³³ Misztótfalusi Kis Miklós nem annyira szakmai irigységből, mint inkább példaképpen emlegeti *Mentségében Szencit, mint aki „a Bibliát nem a maga költségén nyomtatta, hanem (mint feljebb mondtam) egy néhány Fejedelmeknek Uraknak és Ekklesiáknak contributiojuk által. [...] A mint mondtam igen is segítették őtet: mert a Biblia nyomtatására is contribuáltak: elsőben is a Typus szerzésben (amint én hallottam) az Ekklesiák és Urak segítették.”*³⁴

Szenci saját készletét is használta a nyomtatáskor, sőt a Biblia nyomtatására való tekintettel új betűket is szerzett. Betűkészlete évtizedek múlva is használatban volt még, maga Misztótfalusi is nyomtatott velük. Az 1690-es évek helyzetéről írva is megemlíti, hogy *„a Szentzi Ábrahám Ur Typusának a materiája jóllehet sokkal jobb volt (amint ezt jól tudják a Legényeim) mint az Ekklesiájé.”*³⁵

Szenci Kertész Ábrahám jó ízléséről és hozzáértéséről kiadványai tanúskodnak.³⁶ A református egyház nyomdászaként tehetségét hasznosan tudta kamatoztatni az egyház javára, azonban leghíresebb kiadványa mindenképpen a Váradi Biblia.³⁷

A szakirodalom szerint a nyomda alapításának gondolata egybeesett a Biblia kiadásának tervével, és a Biblia újbóli kinyomtatásának gondolatát a nyomda alapításakor már megfogalmazták. Azonban a nyomdát megalapozó Bethlen István végrendeletéből kitűnik, hogy az idős főúr csak 1644-ben hallott először a kiadás tervéről, és azt Szencinek tulajdonította.

Mivel a bibliakiadás költségei a kötet méretére, és a munka nehézségére nézve a nyomda anyagi kereteit meghaladták, a kor több jeles főura, valamint néhány név szerint nem említett gyülekezet támogatással járult hozzá a kiadáshoz. Nevüket Szenci a Biblia előszavában sorolja fel: *„Amaz Isten embere, Mózes feljegyezte, és emlékezetben hagyta az Izrael vezéreinek, Fejedelmeinek nevüket, kik a ceremóniás oltár felszentelésére holmi ajándékot adtanak vala, Szám 7. mi is, hogy talán nagy háládatlansággal, vagy káros példaadással ne vádoltassunk, nem illet, (senkinek megsértésére nem igyekezzvén) eltakarnunk azoknak istenes buzgóságukat, kik avval csak ennyire is ez Bibliának világosságra való mostani jövetelit procuralták [gondját viselték], istenes adakozásukkal segítették, kiváltképpen a [b]ecsés] e[m]lékezetű] Nagy Gróf Bethlen István, Rákóczi György, Rédei Ferencz, Barcsai Ákos Fejedelmek; Gyulai Ferencz Váradi Kapitány, és némely Ekklezsiák: kiknek mindnyájan boldog emlékezetek örök áldásban cselekedtek minden buzgó nagy rendeknél és a posteritasnál [el]jövendőknél] is dicséretes követésbe legyen.”³⁸*

Bethlen István 1644-ben kelt végrendeletében így hagykozott a Bibliával kapcsolatban: *„Medgyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni, nekem is oly szándékom, hogy ő Sz. Felségétül nekem adandó áldásából [...] adnék segítséget arra az Isten tiszteletére [...] Sz. Igyekezetre, de ha életemben ez nem lehetne, az én hátramamaradott napjaimnak kevés száma miatt, avagy egyéb akadályaim miatt [...] hagyjuk az felül megnevezett szent dologra ötszáz aranyat id est Aureos 500.”*

A majd elkészülő példányok felől így rendelkezett: *„Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédey Ferenc Úrnak, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányaim után*

*való fiaimnak. Unokáimnak, Horváth János Úrnak, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, a többbit az egyházi rendek kiváltképpen a fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adják, adjanak ki annyit, amennyi az ötszáz arany után illenék.*³⁹ A késői humanista művelődéspolitika érvényesülése mellett az idős főúr végrendeletében meg kell látnunk az egyháza és népe irányában felelősen gondolkodó értelmiségi arisztokrácia támogató szándékát.

Ugyanez az elv érvényesült a többi főúri támogató esetében is. Arra nézve nincs adatunk, hogy Rhédey Ferenc és Gyulay Ferenc nagyváradi várkapitány milyen összeggel járult hozzá a kiadáshoz. Barcsai Ákosról Szalárdi krónikája jegyzi fel, hogy *„több dolgai között, az praelum, nyomtatósajtó alatt félben levő szép öreg [nagy] magyar biblia nyomtatásának papirosából levő fogyatkozását értvén, csak maga indulatjából azon szentséges munkának elősegítésére ottan valahány száz tallért küldött vala.*”⁴⁰

Azonban a főúri támogatás mellett jelentős volt a gyülekezetek által nyújtott segítség is. Szenci nem jegyzi fel tételesen a támogató gyülekezetek neveit, csupán elszórt utalásaink vannak az egyház-községek által adott támogatásokról. Így Thornai P. István debreceni lelkész és esperes 1657. június 18-án jegyzi be a nagybányai generális gyűlés jegyzőkönyvébe, hogy a nyíri traktus 86, az ugoicsai, vagy szőlősi traktus 54 forintot adott a Biblia kinyomtatására. Ezt az összeget Thornai Csanósi István pályi-újlaki lelkész jelenlétében adta át Szenci Kertész Ábrahámnak.⁴¹

A Váradi Biblia nyomdai munkálatai

A nyomtatáshoz 1658-ban fogott neki a *nevezetes typográfia*. Köleséri Sámuel 1657 őszén került Váradra, és nem sokkal ezután kezdetet neki a korrektori munkához. A nyomtatási munkák 1658-as évi kezdetére utal a kiadvány osztrák eredetű vízjele is, melyről Georg Eilender megállapította, hogy csak 1658-ban kezdték el gyártani.⁴² Ettől az évtől kezdve megritkulnak az egyéb kiadványai a nyomdának, bizonyítva, hogy a nagy terjedelmű és igényes munka elég feladatot adott az alkalmazottnak. Hasonló kiadványok előállításához a kor nyomdai viszonyai között a megfelelő felkészülés mellett is két, sokszor három évre volt szükség.

A 17. század első felében megjelent magyar bibliakiadások tudatosan törekedtek arra, hogy a Vizsolyi Biblia megjelenése után a kötetek terjedelme és mérete egyre kisebb legyen. Tették ezt azért, hogy kevesebb kiadási költséggel számoljanak, valamint a könyv használhatósága is jobb volt a kisebb formátum miatt. Amíg a folio méretű kötetek gyakran négy-öt kilót is nyomtak, a kisebb méretű kiadványok lehetővé tették, hogy ne csak helyhez kötve lehessen őket olvasni, hanem kézre állóbb módon szolgáljanak. Annak, hogy a Várad Biblia *öreg formában* jelent meg, a jobb olvashatóság gyakorlati oka mellett más indítéka is volt.⁴³ Szenci így ír erről a Biblia előszavában: *„Hogy pedig ilyen nagy formában nyomtattassék; az említett üdvözült öregebbik Gróf Bethlen Istvánnak, ez Typographiának és a Biblia nyomtatásának fő és első Patronusának testamentumában letett kívánsága volt, egyszersmind pedig a Tanítóknak [lelkészeknek] tetszése és az Eklézsiáknak is szüksége kívánta: mert Isten kegyelméből már némely Lelki tanítóknak példaadásuk által fel kezdetett vala csaknem minden nevezetesebb Eklézsiákban vétetődni a Bibliának közönséges helyen való olvasása és magyarázása: hogy az hajlott idejű és szemek világában homályosodottabb Lelki tanítók is inkább elő mehessenek tisztebben, a nagyobb betűkkel való nyomás által. Ide járult a kisebb formában is kinyomtatásnak, Isten kívánt békességünket megadván jó reménysége.”*⁴⁴ Szavaiból kitűnik a Váradot és környékét átható puritanizmus szellemisége, amely a gyakorlati kegyesség egyik legfontosabb célkitűzésévé tette az egyéni bibliaolvasást.⁴⁵

A Bibliát a kortárs Misztótfalusi szerint 1500 példányban kezdték nyomtatni, Bod Péter alig száz év elteltével már tízezer példányról tudott.⁴⁶ Valószínűbb a Tótfalusi véleménye, hiszen egy ekkora terjedelmű könyv esetében a kor nyomdatechnikáját tekintve az 1500-as példányszám is soknak tűnik.

Várad eleste és kapitulációja

II. Rákóczi György sikertelen hadi próbálkozásai, majd 1660. május 22-én bekövetkezett halála után Várad falai alá július 14-én felvonult az ötvenezer fős török sereg. Bár a várost az ezt megelőző évtizedekben többször ostromolták, földrengés pusztította, vára mégis nemcsak Erdély kulcsa, hanem az Egerig előrenyomult török miatt a keleti részek egyetlen védőbástyája is volt. Ebben az időben nyolcszázötven

védő biztosította a várat. Mivel diplomáciailag a török a vár ostromával a magyar királlyal kötött békét nem szegte meg, a szövetséges Erdély egyik legfontosabb végvárát nyugodt lélekkel ostrom alá vette. A segítség elmaradása és a többszörös túlerő végül arra kényszerítette a védőket, hogy augusztus 27-én feladják a várat.⁴⁷

Szalárdi János káptalan *Siralmas magyar krónikájában* szemtanúként írja le a vár kapitulációját. A török szabad elvonulást engedett, és a vár feladásának feltételei közé sikerült bevenni az iskola eszközeinek, könyveinek, a nyomda szerszámainak és a „végeződéshöz levő” Biblia példányainak szabad kivitelét is. A feladás előtti nap fogalmazták meg az Ali basa elé terjesztett feltételeket, amelynek pontjai közé belefoglalták, hogy *„azonképpen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahhoz való minden eszközök is. A nyomtatásban levő bibliai exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatóhoz, vagy máshová akarja szállítani, megengedtetik. Az alatt pedig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a vezér parancsolatjából.”*⁴⁸

A török vezér hitlevele szerint *„az iskolához, sz[ent] egyházhoz tartozó minden dolgok, könyvek, minden eszközök (melyeken a typographia s a végeződéshöz levő bibliai exemplárok, ahhoz tartozó sok tallért érő papiros, harangok, oskolához tartozó jószág, malom, káptalanbeli minden könyvek s levelek értetnek vala, az első punktumok között azok lévén kívánságok között feltétetve) kezekhez adatván szabadosan bírassanak.”*⁴⁹

A várban tartózkodók szabadon elvonulhattak Debrecenbe, a nyomdát és a levéltárat pedig lepecsételték, hogy a fosztogató janiácsárok elől megmentsék az elszállításig. Szalárdi így folytatja az eseményeket: *„Azon következő éjszaka a janiácsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pincék volnának, mind felverték s mindent felprédáltak vala, egy azon bolton kívül, melyben a typographia, ahhoz tartozó eszközök és bibliai félnyomtatásban való exemplárok valának, melyet is még tőlük a vezér nagy nehezen maraszthatott és oltalmazhatott vala.”*⁵⁰ A törökök ígéretükhöz hűen kiadták később a nyomdát, azonban a levéltár további sorsáról nem szólnak a korabeli tudósítások, minden valószínűség szerint odaveszett. Hasonlóképpen kisebb kár érte Szenci nyomdájának szerszámkészletét is. Egyik legényének, Sárdi Nagy Jánosnak 1667-ben tett vallomása szerint *„csak az egyik prelmunak [présnek] a fája égett Váradon a rejtek pincében.”*⁵¹

A M I U R U N C
J E S U S C H R I S T U S -
N A C U J
T E S T A M E N -
T O M A .

M E L Y B E N V A D N A C A Z
Evangelistáknac könyvei, az Apostoloc Cselekedeti, és
Levelei, a Szent János Látásá-
val egyben.

Mat. 17. 5.

Ez az én szerelmes Fiam, kibem meg-nyugottam, ótet
halgallátoc.

C. J. 3. 16.

A Christus beszéde lakozz-*c*ti bennetec bővséggel, min-
den bölcseséggel.



V A R A D O N .

Nyomatott SZENCZI KERTESZ ABRAHAM által
M. D. C. L. X.

A Biblia nyomtatásának befejezése és eredménye

Nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy Szenci mikor kapta vissza a nyomdát. A váradi menekültekkel együtt őt is Debrecenbe kísérte a török 1660. augusztus 30-án. Azonban nem sokat időzött a Kálvinista Rómában, 1661. február 19-től már megválasztott harangoztató gazdája volt a kolozsvári református egyházközségnek. Az ostrom és a szállítás alatt kárt szenvedett nyomdát rendbe hozva a műhely Kolozsváron újra megkezdhette működését.

Meglepő, hogy a kötet felépítését tekintve semmi sem árulkodik arról, hogy a munkafolyamatot az 1660-as események megzavarták volna. Nem csúszott hiba sem az oldalszámozásba, sem az ívjelzésbe, és a kötethez használt papír vízjelei is egységesek. A tiszta, arányos szöveg-elhelyezésű címlap után egy számozatlan oldalon az *Igaz lelki boldogságát az Isten szent könyvéből keresni akaró Keresztyén Olvasónak, mennyei világosítást és üdvösséges nevedést kíván* címmel a könyvnyomtató ajánlása olvasható, ennek verzőján az ószövetségi könyvek rendje és a hibajegyzék található. Ezt követi az ószövetségi rész 778 oldalán. A számozott oldalnak tekinthető új címlappal kezdődik az újszövetségi rész 271 oldala. A címlap hátán az újszövetségi könyvek rendje van feltüntetve, a kötet végén pedig két mutató kapott helyet hét számozatlan oldalon.⁵²

A nyomtatás folyamatában először az újszövetségi rész készült el, erre utal a címlapra nyomott 1660-as évszám, majd a következő évben, 1661-ben fejezte be a nyomda a teljes szöveg nyomtatását. Nincsenek adatok arra nézve, hogy mi készült el Váradon, és mit nyomtattak már Kolozsváron. Arra, hogy a Váradról való kénytelen költözés mennyire zavarta meg a munka folyamatát nem utalnak sem a kötethez használt papír vízjelei, sem pedig a kötetek íveinek beosztása sem.

A Biblia szövegtükre 18,4 x 29,4 cm nagyságú, amelyben helyet kaptak a marginálisok is. Szenci a Biblia kinyomtatásához használt betűket 1652-ben kezdi el használni, és minden bizonnyal a bibliakiadáshoz szerezte. Ezt a típust az Elzevieriek műhelyének dolgozó Christoffel van Dyck metszette.⁵³ Az igényes kiadást tekintve Szenci a már meglévő és az új betűit gondosan válogatta össze. A

Bibliában szereplő iniciálékat is ekkor használta először, valószínűleg kifejezetten erre az alkalomra szereve be azokat.⁵⁴

Ötféle könyvdísz jelenik meg a könyvben, ez is bizonyítja, hogy a szedés zárlatok nem jelentettek gondot az ízléses tipográfiai elrendezésben. A Várad Biblia 671. és 759. oldalán feltűnő könyvdísz megjelenik Misztótfalusi Kis Miklós 1698-as *Tripartitum*-kiadásának záródíszeként is.

A Várad Biblia címlapjain két különböző nyomdászjelvény jelenik meg. Az első rész címlapján nyomdászjelként az iktári Bethlen család hattyús címere tűnik fel, utalva a kiadás fő patrónusára, id. Bethlen Istvánra. A második rész címlapját a neves hollandiai nyomdász-dinasztiának, az Elseviereknek a nyomdászjele díszíti. Mivel semmiféle korabeli adat nincs arra nézve, hogy Szenci a mesterségét Hollandiában tanulta volna, egyetlen hiteles bizonyíték erre az Elsevierek jelvénye, amely kiadványait díszíti.⁵⁵ Hasonlóan mindkét jelvény megjelenik egy Szenci által 1650-ben kiadott szabálygyűjteményben is, azonos elgondolással.⁵⁶

A Biblia nyomtatását 1660 júliusában zavarta meg a török támadás, és 1661 folyamán fejezte be a műhely a munkát, amit Szenci a kötet impresszumában is közöl.

Szenci 1662 februárjában már Nagybányán tartózkodott, talán azért, hogy a végvárrá lett Kolozsvárnál biztonságosabb helyet keressen, vagy pedig azért, hogy az elkészült Bibliákra vevőt találjon.



A nagybányai tartózkodására csak Kovásznai Péter volt váradi prédikátor levele enged következtetni. Kovásznai Várad eleste után Kassára telepedett át. 1662. február 3-án kelt, Szencihez címzett levelét Nagybányára küldi, melyben a vélhetőleg elkészült Bibliákról, és azok áráról is szó esik: „Itt a Biblia elkelne, [...] csakhogy igen drágálják [...] eddig egy is nem volna benne, ha úgy adták volna, mint az előbbi edítiók [kiadások] járának [...] Kérem Kegyelmedet, egyet a Bibliában nekem is szakasszon, ha meg nem bántódik Kegyelmed vele.”⁵⁷ Pontos összeget nem írt Kovásznai, hogy mennyibe került a Biblia egy példánya, csak arról tájékoztat, hogy igény van rá a Felvidéken is, de nincs megfelelő anyagi keret a vásárláshoz. Kolozsváron Misztótfalusi Kis Miklós írása szerint a Bibliákat (sajnos nem említi, hogy melyik kiadást) „azelőtt 10 vagy 12 forinton, vagy feljebb is eladták.”⁵⁸

A korabeli könyveket tartalmazó leltárak, listák sok esetben közlik a könyvek árát is. A drágább könyvek közé a folio alakú Bibliák és *posztillás* [prédikációs] kötetek számítottak. Ráday Gombkötő Mátyás kőszegi polgár 1669-es könyvjegyzéke szerint Káldi György prédikációs kötetét három, Pázmány Péter *Kalauzát* pedig két forintra becsülték.⁵⁹ Nagyszombatban 1633. december 5-én a nagyszombati és pozsonyi könyvárusok és könyvkötők Bornemisza Péter negyedretű (!) *Postilláinak* ötödik részét darabonként három forint huszonöt pénzre becsülték.⁶⁰ A könyvárakat a munkabérhez viszonyítva megállapíthatjuk, hogy a könyvvásárlás akkoriban is költséges kedvtelés volt. Kassán 1652-ben egy arató napszáma tizenkét dénár, a kassai jegyző évi fizetése százötven forint volt. Révész Imre adatai szerint Kolozsváron abban az időben egy kenyér négy, egy lúd nyolc, egy juh pedig ötven dénárba került, egy pár jó csizma ára pedig egy forint ötven dénárba rúgott.

A nyomda kolozsvári időszakából nem maradt fenn egyéb jelentős nyomtatvány a Biblián kívül. Nem érezhette jól magát a töröktől veszélyeztetett Kolozsváron, sem a Szatmár várában fészkelő német katonaság által sakkban tartott Nagybányán, így Szenci harangoztatógazdai tisztjével 1662. november utolsó napján elszámolva, nyomdástól, családstól Nagyszeben felé vette útját.

A Váradai Biblia erényei és hiányosságai

A Szentírás szövegkorrekciójának, és a hozzá fűzött lap-széljegyzeteknek a méltatása nélkül is érdemes megjegyezni ennek a bibliakiadásnak néhány jellemvonását.⁶¹ A kor viszonyait tekintve megállapíthatjuk, hogy ennek a kivételes igényességű kiadványnak gazdagabbak az erényei, mint az áldatlan hadiállapotok miatt esett hiányosságai.

Szenci a Biblia előszavában a kiadásról megjegyzi, hogy *„mindazonáltal annak teljesebb mértékét, tökéletesebb állapotát szívesen kívánnunk igen méltó, ha szintén azt a tökéletességet nem remélhetjük is, mely minden hibát kirekesztene, amint hogy nem is lehet olyan fordítás, melyben valami fogyatkozás, ha kicsi is ne esnék. Mostan azért e nyomtatás nem új fordítás, hanem a régi, mindazonáltal némely szók helyében (de ez is ritkán lett) alkalmasabbak tétettek. De így is ebbe a régivel együtt hogy fogyatkozások nem találatnának, tagadhatatlan: melyet leginkább azok jegyezhetnek meg, kik az eredeti betűkben, a Zsidó és Görög nyelvekben tudósabbak, kiknek vigyázó munkálkodásuk a Szent Biblia körül mindenkor s most is megkívántatott volna.”*⁶² A kiadó szavaiból kiolvashatjuk azt a szándékot, amellyel elejét akarja venni a rosszindulatú támadásoknak. Megszólal itt az a kritikai hang is, amely az egyház tudósainak felelősségét említi meg. Ennek értelmében más fényben tűnik fel az I. Rákóczi György által 1638-ban kezdeményezett kollektív szövegrevízió kérdése, hasonlóképpen a feltételezett, a váradai tanárok által közösen végzett korrektori munka is. További adatok hiányában ez a kérdés nyitott marad, egyetlen biztos pont a szövegrevízió kapcsán id. Köleséri Sámuel munkája.

Szenci több helyen a kiadás hiányosságait a háborús viszonyokra, vagy az *időnek szoros voltára* hivatkozva említi. Így a 2r oldalon helyet kapó hibajegyzék csak huszonnyolc hibát sorol fel, a *betűszedésben esett némely fogyatkozásoknak fel igazításai* csupán Mózes könyveire terjednek ki.

Bibliakiadásaink sorában ez az első, amelyből az apokrif könyvek hiányoznak. Az előszóban erre is választ kapunk: *„Az Apocryphusoknak ki nem nyomtatása, kételenség, nem szántsándék: mivel sem idő, sem papiros, sem költség arra való nem volt, az Országnak is villongásban lévén dolga, jobbnak ítéltetett, hogy a kétség nélkül való Szent Írás szem eleiben bocsáttassék a közönséges haszonért, mint sem véka alatt tartassék. A kétségben forgó*

Apocryphus könyvekbéli históriáékért és emberi oktatásukért: Ha az Isten arra való időt enged, és nyomorult Országunk elveszett békességét megadja, lévén illendő költség azoknak is kinyomatatására, abban nem is léssen hátra maradás." Az Országos Széchényi Könyvtár által őrzött néhány töredék, amelyek apokrif könyvek szövegét tartalmazzák, igazolják Szencinek a szándékát.⁶³

A kiadásból a nyomdai munkák során kimaradt János evangéliumából az ötödik rész harmadik verse, valamint a hatodik rész harmincegyedik versének második fele. Az első esetben a 118. oldal alján a második vers után az őrszó jelzi a következő vers első szavát, de a 119. oldal már a negyedik verssel kezdődik. A Jn 6, 31b esetében is a szedéskor maradt ki a vers második fele.

Hibáit tekintve nem elmarasztalást, hanem dicséretet érdemel Szenci Kertész Ábrahám, hogy a korabeli viszonyok között olyan könyvet tudott kiadni, amit más békeidőben is csak ritkán.

Tagadhatatlan érdeme a kiadásnak a gyakorlatiassága. Marginálisai révén két könyv van egy könyvben, hiszen a magyarázatok teológiai színvonala és ugyanakkor laikusok számára is érthető volta lehetővé tette, hogy a lelkészek, *lelki tanítók* szószéki szolgálatában és a mindennapi egyéni kegyesség gyakorlásában a Biblia és a kommentár szerepét egyszerre töltse be.

A Bibliák további útja

Bethlen István végrendeletében úgy hagyatkozott, hogy az adott támogatásból a hozzátartozóinak szánt Bibliákon kívül „a többit az egyházi rendek kiváltképpen a fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adják, adjanak ki annyit, amennyi az ötszáz arany után illenék.”⁶⁴ Ez a gesztus, amellyel a felelősséget viselő főúr a szegényebb egyházközségek felé fordult nem volt példátlan abban a korban. Korábban rendszeresen gyakorolta I. Rákóczi György, aki azokat a könyveket, amelyek a támogatásával jelentek meg hasonlóképpen osztatta ki a református gyülekezetek között. A kiosztás mikéntjére a fejedelem egyik 1642. június 29-én Désen kelt leveléből nyerünk tájékoztatást: „*Fejérvárról Koncz András oda fog három láda könyvet küldeni, kettei leszen püspök uram Postillaja,*⁶⁵ *egyikben-egyikben 100 száz exemplár; ennek egyik ládáját számon adassad Pécsvárdy uram kezében, s mi szónkkal ő kegyelmének parancsold*

meg, osztassa el ő kegyelme ajándékon ezeket Buda, Kecskemét, Kőrös felől való, religiönkon levő ecclesiákban úgy, hogy az ne a papé, hanem az falukban vagy városokban levő ecclesiájé legyen, ha szintén az papok a szokás szerint változnának is, de az könyvek el ne idegenedjenek azoktól a helyektől, a hova rendeltetnek. Valamennél nevezetesebb faluk, városok vannak a hódoltságon, mindenikben küldjön ő kegyelme, ha mi azokból megmarad, ott a Partiumban ossza el ő kegyelme. A más[ik] két ládát küldd Patakra a prefectus [Debreceni Tamás] kezébe.⁶⁶ A fejedelem saját költségén nyolcszáz kötetet nyomtatott Geleji Katona István fent említett prédikációskötetéből, aminek a nagy részét adományként küldte szét, a megmaradt kötetekből befolyt összeget pedig a szegényebb lelkészek megsegítésére fordította.

Ezekkel az adományokkal a gyülekezeti könyvtárakat alapozta meg a fejedelem. Tervének továbbélésére a marosi egyházmegye 1643-ban tartott esperesi vizitációjának jegyzőkönyve is utal: „Anno 1643. die 17 Januarii, midőn a sz[en]t benedeki ecclesiát visitálnók, jegyeztette fel velünk Szilágyi János uram, hogy a püspök uram munkáját, a Praeconiumot ő[k]e[gy]lme compingáltatta és maga költségén váltotta meg, és Istenhez való indulatjából conferalta a sz[en]t-benedeki ecclesiához, hogy papról papra maradjon, éljen véllé; de ily conditió alatt, hogyha oly pap kerül lenne a sz[en]t-benedeki ecclesiában, akinek olyan könyve lenne, tehát annak ne adassék kezébe, hanem az hites szentegyházfi kezébe adassék, és az viselje gondját. Mikor praedikátor kezében lészen, mindzen esztendőben és visitatióban esperes uramék meglátogassák, hogy valami mód nélkül való rongyolást ne tegyenek benne. Gaspar Veresmarti senior sedis Marus.”⁶⁷ Az idézett sorok is bizonyítják, hogy a kapott adományokat a gyülekezet a magáénak tudta, és becsben tartotta. Ennek az eredménye, hogy egyes parokiális könyvtárnak még ma is díszé egy-egy, a fejedelemség korából származó könyv.⁶⁸

A törökdúlás miatt a kötetek szétosztása és árusítása nem volt zavartalan. Nincsen arra nézve adat, hogy melyik gyülekezet kapta meg adományképpen a Várad Bibliát, sőt, ha a kiadás körülményeit nézzük, jogunk van feltételezni, hogy a fent tárgyalt adományozás a pénzsűke miatt elmaradt. Ezt bizonyítja az is, hogy a tiszántúli egyházkerület, amelynek gyülekezetei anyagilag is támogatták a Biblia kiadását, csak később, és nehézségek árán jutottak hozzá a kötetekhez.

Az egyházkerület jegyzőkönyvébe 1665-ben jegyzi be Nógrádi Mátyás, hogy „az erdélyi fejedelem Urunkhoz expediálván két tanítót legatio dolgában pro bibliarum educatione, adtam flor. 14. denar 50.” Három évvel később ugyanő írja, hogy „a generalis dolgában járván Erdély országában 1668. heted magammal in flo. száz és 4 flo. den. 9. a bibliákat kihozván. [...] A száz forint és 4 s 90 költés volt akkor, mikor a bibliai exemplarokat kihoztuk; Mislei uram, Kisfalvi, Ónodi, Szabadszállási uramék és több, in summa hét személy voltunk [...] Urunknál. Az exemplarokat a seniorok a debreceni tanácsházban dividálták. Tiszteletes Comáromi uraimnál vagyon a registruma. [...] Bereg adott pro educatione bibliarum 18 frt 49 denárt.”⁶⁹

Az egyházközség vagyoneleltárai általában kevés esetben jegyezték fel a gyülekezet birtokában levő könyveket, azonban a Váradi Biblia sok esetben szerepel az összeírásokban, gyakran a szószéken említve. Ez is bizonyítja, hogy hasznos eszközévé lett a szószéki szolgálatnak. A magántulajdonban maradt példányok bejegyzései pedig azt mutatják, hogy apáról fiúra szállt örökségként Szenci és társai munkájának a gyümölcse.

A megmaradt példányok számát nehéz felbecsülni. Az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása közel száz példányt ismer, azonban gyülekezeteinkben, magángyűjteményekben még számos példány várja a megbecsülést és a nyilvántartásba vételt.⁷⁰

A Váradi Biblia újabb kiadásai

A megjelenését követő időkben a megerősödő katolikus egyház tiltása nyomán a Váradi Biblia maradt hosszú évtizedekig az utolsó magyar földön nyomtatott Szentírásunk.

Talán közkedveltsége miatt került sor újra kiadásra 1805-ben Pesten Trattner Mátyás költségével és betűjével. A kiadás a *nagyváradi kiadásnak követésével* készült, azonban a széljegyzeteket a szövegbe ágyazta a kiadó. A kiadás terve id. Báthory Gábor püspöktől származott, aki jelentős egyházszervezői munkája mellett írsaival is gyarapította a teológiai irodalmat.⁷¹ Munkásságát tárgyalva azonban méltatói méltatlanul elhallgatják a Váradi Biblia kiadása ügyében folytatott munkásságát.

Háromszáznegyvenegy év elteltével egy újabb kiadása a Váradi Bibliának a Balassi Kiadó gondozásában fog megjelenni 2002.

augusztusában. Azonban ez az eredeti 1661-es kiadás hasonmása lesz, megadva az olvasónak azt az élményt, amit a Szenci Kertész Ábrahám műhelyében készült Szentírás évszázadokon keresztül nyújtott igényessége, esztétikus kivitelezése, magyarázatai, és nem utolsósorban Isten igéjének hordozása által.

„Átkozott, elveszett szolga az, akinek Bibliája nincs, mert az az ő Urának akaratát nem tudja; nem tudja pedig az, aki az Isten beszédét nem tudja; nem tudja pedig az Isten beszédét, akinek Bibliája nincs. [...] Meg nem tudnád te reformáta religio az Istennek köszönni azt, hogy ezt a szent könyvet megadta, s hagyta tenéked; hogy ezt a szövétneket meggyújtotta a te lábaid előtt: mert ha ez nem lett volna, honnan tudnád te az Istennek sok kegyelmességét eszedbe venni; mit tudnál az ő felsége irgalmassági felől; honnan vigasztalnád lelkedet háborúidban? Mi módon kóstolnád meg az ő felsége minden méznél édesebb beszédét? (Tofeus Mihály, 1683.)



Jegyzetek

¹ A pápa egyházi fenyték alá tudta venni Prágát 1408-ban, és addig nem volt szabad kiszolgáltatni a szentségeket, amíg Jan Hus a városban tartózkodott.

² Félegyházi Tamás: *Az mi Uronc Iesus Christusnac Uly Testamentoma*. Debrecen, 1586. 2v.

³ Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: *A latin írás története*. Bp. 1987. 82.

⁴ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 34. 352. 443. 583. 696. 711.

⁵ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*. Debrecen 1894. I. 24.

⁶ Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. 8-9.

⁷ Nagy Géza: i.m. 9.

⁸ Czegle Imre: *A magyar bibliafordítások útja Károli Gáspárig*. In: *Studia et acta ecclesiastica* 3. Bp. 1973. 501–517.; *Régi magyarországi nyomtatványok [Továbbiakban RMNy]* Bp. 1971. 652. tétel.; Kozma Zsolt: *A Vizsolyi Biblia könyvészete*. Hagyomány és időszerűség. Kolozsvár 2002. 125–132.

⁹ RMNy 951.

¹⁰ RMNy 971.

¹¹ Bod Péter: *A Szent Bibliának historiája*. Szeben 1748. 148.

¹² RMNy 971. 1036.

¹³ RMNy :2068.

¹⁴ *Intések a kegyes olvasóhoz*. Szent Biblia. Amszterdam 1645. 2v.

¹⁵ Molnár József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. Bp.-Berlin é.n. 104.

¹⁶ RMNy 2091. 2133. 2304. 2305.

- ¹⁷ Musnai László: *A magyar Biblia története*. Torda 1927. 20–21. RMNy 1352.
- ¹⁸ *Graduale Ráday saeculi XVII*. Közreadta és bevezette Ferenczi Ilona. *Musicalia Danubiana* 16. Bp. 1997. 15.
- ¹⁹ Musnai László: i.m. 21.
- ²⁰ Kurta József: *Egyház és könyv I. Rákóczi György művelődéspolitikájában*. Református Szemle 2001. 72–76.
- ²¹ RMK II. 684.
- ²² Közli Szilágyi Sándor. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* [Továbbiakban PEIL] 1875. 239.; Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai*. Szeged, 1996. 699. tétel.
- ²³ Veress Endre: *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*. Kolozsvár 1910. 20–21.
- ²⁴ PEIL 1875. 1385.; Monok István: i.m. XVIII.
- ²⁵ Bod Péter: *A Szent Bibliának története*. Szeged 1748. 151–152.
- ²⁶ Bod Péter: *Magyar Atheneas*. Szeged 1766. 149. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1900. 24. Major Huba Zsolt: *A Váradi Református Főiskola története*. Kézirat. Várad 1977. 159–160.
- ²⁷ Köleséri Sámuel: *Idvesség sarka*. Sárospatak 1666. 11.
- ²⁸ Idézi Major Huba: i.m. 159–160.
- ²⁹ Hermán M. János szóbeli közlése szerint a King James Version is hatással volt a szerkesztőkre. Ez feltételezhető, tekintve Kölesérinek az angol nyelvben való jártasságát, azonban csak hosszas összehasonlító vizsgálat alapján mondhatnánk biztos véleményt.
- ³⁰ Monok István: i.m. 186.; Szombathi János: *Historia scholae Reformatae seu collegii Sárospatakiensis*. Sárospatak 1860. 86.
- ³¹ Sipos Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. Szeged 1991. 13. 55.
- ³² PEIL 1870. 590.

³³ Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Pest 1853. 229.

³⁴ Misztótfalusi Kis Miklós: *Mentsége*. Kolozsvár 1902. 63.

³⁵ Misztótfalusi Kis Miklós: i.m. 32.

³⁶ V. Ecsedy Judit: *"A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradai typográfiája."* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993. Bp. 1993. 289–322.

³⁷ RMK I. 970.

³⁸ *Igaz lelki boldogságát az Isten szent könyvéből keresni akaró keresztyen olvasónak 2r.*

³⁹ Idézi V.Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványjai*. Magyar Könyvszemle 1989. 22.

⁴⁰ Szalárdi János: i.m. 610.

⁴¹ Tóth Sámuel: i.m. I. 41.; Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*. Nagyvárad 1934. 237–238.

⁴² A Biblia kiadásához használt papírt Ambros Pichmayer készítette Wiener Neustadtban. Georg Eilender: *The Aciant Papermills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*. Hilversum-Holland 1960. 1677-es vízjel.

⁴³ Az *öreg* jelző *nagyot* is jelentett régen. Az *öreg könyv* nagy, általában ívrét formátumban megjelent könyvet jelentett.

⁴⁴ *...keresztyén olvasónak 2r.*

⁴⁵ Kéki Béla: *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában*. In: *Ötszáz esztendő*. Bp. 1974. 44–57.

⁴⁶ Bod Péter 1748. 153.

⁴⁷ Bunyitay Vince: *A váradai püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780)*. Debrecen 1935. 123–125.

⁴⁸ Herepei János: *Szenci Kertész Ábrahám*. Adattár II. Szeged 1966. 159.

⁴⁹ Szalárdi János: i.m. 572.

⁵⁰ Szalárdi János: i.m. 575.

⁵¹ b[arabás] s[amu]: *A nagyszzebeni nyomda történetéhez*. Történelmi Tár 1890. 399.

⁵² A kötet felépítése: A⁴-Z⁴, Aa⁴-Zz⁴, Aaa⁴-Zzz⁴, Aaaa⁴-Zzzz⁴, Aaaaa⁴-Eeeee⁴, [I]², A⁴-Z⁴, Aa⁴-Hh⁴= [4] + 778 + 271 + [7] - 2^o - Orn., init.

⁵³ V. Ecsedy Judit 1993. 290.

⁵⁴ V. Ecsedy Judit 1993. 291.

⁵⁵ V. Ecsedy Judit: *Az Elsevirek nyomdászjegye Magyarországon*. Magyar Könyvszemle 1989. 126–145.

⁵⁶ RMNy 2354.

⁵⁷ V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*. Magyar Könyvszemle 1989. 24.

⁵⁸ Misztótfalusi Kis Miklós: i.m. 5.

⁵⁹ Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. 25.

⁶⁰ Thurzó Ferenc: *Bornemisza Péter prédikációs kötetének megbecslése 1633-ban*. Irodalomtörténeti Közlemények 1905. 368-370.

⁶¹ A marginálisok eredetét több lelkészképesítő szakvizsgadolgozat próbálta feltárni és méltatni. Egyik ilyen Fazakas Sándor: *A Váradai Biblia*. Második lelkészképesítő dolgozat. Nagyvárad 1976. 16–26. Kézirat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, jelzete D 5115.

⁶² ...keresztyén olvasónak 2r.

⁶³ V. Ecsedy Judit 1993. 294.

⁶⁴ Idézi V.Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*. Magyar Könyvszemle 1989. 22.

⁶⁵ RMNy 1720., 1825.

⁶⁶ Révész Kálmán: *I. Rákóczi György és a parokiális könyvtárak*. Sárospataki Lapok, 1901. 1004-1004.; PEIL 1875. 99.

⁶⁷ Kelemen Lajos: *A régi Marosi Református Egyházmegye legrégebb matrikulája*. Művelődéstörténeti tanulmányok I. Bukarest, 1977. 178-184.

⁶⁸ Szomorú viszont tapasztalni, hogy a gyülekezet könyvleltárában a Váradi Biblia két-három évszázadon keresztül jelen volt, azonban mára már *elidegenedett* az egyházközségtől, gyakorta a lelkész gondatlansága, vagy gyűjtőszenvédélye miatt.

⁶⁹ Tóth Sámuel: i.m.: I. 44–45.; Csernák Béla: i.m.: 242–243.

⁷⁰ Köszönöm P. Vásárhelyi Juditnak, hogy volt szíves megküldeni számunkra a Biblia nyilvántartó lapját.

⁷¹ Új Magyar Atheneas 36–38.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891. 665–670.



Készült

a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Szenczi Kertész Ábrahám nyomdájában

Felelős vezető: Fórizs Attila igazgató

